

مقدمه

خداوند حکیم برای معجزه جاوید پیامبر اعظم ﷺ نام‌های پُرمعنا و جذابی برگزیده است: کتاب،^۱ قرآن،^۲ فرقان،^۳ نور،^۴ شفا،^۵ رحمت،^۶ مبارک،^۷ تیاناً لکل شیء،^۸ برهان،^۹ احسن الحدیث،^{۱۰} این نام‌گذاری متناسب با برنامه کلی هدایت و تربیت است که دین اسلام براساس آن حرکت می‌کند؛ نام‌گذاری به «کتاب» اشاره به همبستگی مطالب، وحدت هدف و وحدت رویکرد است که همه این منظومه و مجموعه تعلیمی و تربیتی را به کتابی واحد تبدیل کرده است.^{۱۱}

نام‌گذاری این کتاب به «قرآن» اشاره به خواندن و تکرار بسیار آن بر زبان و حفظ آن در سینه و عمل کردن و تربیت شدن بر طبق آن است؛ زیرا کلمه قرآن مصدر قرائت است و قرائت به معنای آشکار کردن یک متن است؛ بنابراین، قرآن کریم هم کتاب است و هم قرآن،^{۱۲} و اما نام‌گذاری به فرقان و دیگر عناوین برای این است که قرآن کریم تاریکی‌ها را کنار می‌زند، اندیشه‌ها و باورها را اصلاح و جان‌ها را از علم و معرفت سیراب می‌کند و بیماری‌های دل‌ها و رذایل اخلاق را شفا می‌دهد و برنامه جامع و کامل زندگی فردی و اجتماعی را فراروی انسان قرار می‌دهد و در همه حال معیاری روشن برای تشخیص حق از باطل است؛ بنابراین، اگر فرد و جامعه به این کتاب شفابخش که بهترین سخن است، روی آورند و به آن عمل کنند، به فرزاندگی و حیات طیب و سعادت فردی و اجتماعی و دنیوی و

۱. بقره، ۲.

۲. مزمل، ۲۰؛ زخرف، ۳؛ قیامت، ۱۸.

۳. فرقان، ۱.

۴. مائده، ۱۵.

۵. اسراء، ۸۲.

۶. نمل، ۷۷.

۷. انعام، ۹۲.

۸. نحل، ۸۹ و آل عمران، ۱۳۸.

۹. فصلت، ۴۴.

۱۰. زمر، ۲۳.

۱۱. صدر، *المدرسة القرآنية*، ص ۲۰۹ و ۲۱۰.

۱۲. همان، ص ۲۰۹ و ۲۱۰.

اخروی می‌رسند.

گفتنی است ادبیاتی که در قرآن کریم استفاده شده و نوع مخاطب آن (خطاب به ناس) نشان می‌دهد که تربیت قرآنی برای عموم مردم است و بهره‌های تربیتی و هدایتی آن متوجه گروه خاص و یا افراد خاص نیست،^۱ البته به لحاظ تربیت‌پذیری، تنها افراد و گروه‌های خاص هدایت الهی را می‌پذیرند و از بهره‌های تربیتی قرآن بهره‌مند می‌شوند.^۲ نکته بسیار مهم این است که قرآن کریم در همه اعصار و قرون و در تمامی شرایط و موقعیت‌ها مہیمن بر تمامی افکار و آراء است و آنجا که اندیشه بشری از ارائه طریق بازمی‌ماند، این کتاب الهی راه را می‌گشاید و حقایق را باز می‌گوید.

پیامبر اعظم ﷺ می‌فرماید: آن هنگام که فتنه‌ها چون پاره‌های شب ظلمانی به شما هجوم آورد، به قرآن کریم پناه آورید؛ زیرا قرآن شفاعت‌کننده‌ای است که شفاعتش پذیرفته شود و گزارشگری است که سخنش باور شود. هر کسی که قرآن را پیش روی خود قرار دهد، قرآن او را به سوی بهشت می‌برد و کسی که بدان پشت کند قرآن او را به دوزخ روانه می‌سازد.^۳

امام امیرمؤمنان علی (علیه السلام) (در نهج البلاغه) قرآن کریم را خورشید فروزانی می‌داند که تابش هرگز به تیرگی نیلاید و تازگی‌هایش رنگ کهنگی به خود نگیرد و فروغ و درخشش آن همواره بر تارک اعصار بدرخشد و با گذشت زمان، معارف و لطایف و اسرارش مکشوف شود. این کتاب بزرگ اقیانوس بی‌کرانی است که به ژرفایش دسترسی نباشد. ظاهرش بسی زیباست و باطنش بسیار عمیق و شگفتی‌هایش بی‌پایان است.^۴

قرآن کریم از آغاز نزول تأثیر عظیمی بر زندگی بشر و تحول شگرفی در حیات جامعه و تاریخ داشت و قلب‌های آماده را دگرگون ساخت و از نو تمدن و فرهنگی ژرف، زنده، بالنده و پویا را بنیان نهاد و حیات اجتماعی سعادت بار را به وجود آورد و راه درست زندگی کردن را آموخت. کسانی که دل به قرآن بستند و علم و ادب و اخلاق و تربیت را

۱. «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ» (بقره، ۱۸۷).

۲. طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۱۹.

۳. رازی، اصول کافی، ج ۲، باب فضل القرآن، ص ۵۷۳.

۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۴۷-۱۹۸ و کلام ۱۸.

از قرآن فرا گرفتند و آن را ملاک تشخیص حق از باطل دانستند و فراگیری قرآن را و عمل به آن را ارزش والا به حساب آوردند و خُلق و خوی و کردار و گفتار خود و دیگران را با آن سنجیدند و روابط و مناسبات اجتماعی را با قرآن کریم تنظیم کردند، به کمال دست یافتند و دنیا و آخرت خود را آباد کردند و لذت سروری جهان را نیز تجربه کردند. آموزه‌های تربیتی قرآن کریم از باشکوه‌ترین، جذاب‌ترین و دلنشین‌ترین آموزه‌های قرآنی است. دلیل این جلالت و شکوه عبارت است از: ۱. آموزه‌های تربیتی قرآن کریم با فطرت انسان هماهنگ است بدین سبب دلنشین است؛ ۲. آموزه‌های تربیتی قرآن کریم قرابت، نزدیکی و پیوند وثیق و عمیق با اهداف و مقاصد آفرینش و نیز با اهداف و فلسفه بعثت و با اهداف و مقاصد بنیادین قرآن کریم دارند؛ ۳. این آموزه‌ها نقش عظیمی در جهت تأمین نیازهای تربیتی، در برآورده شدن نیازهای فرهنگی و اخلاقی و نیازهای فردی و اجتماعی انسان دارند؛ ۴. آموزه‌های تربیتی قرآنی چگونه تربیت کردن را نیز می‌آموزند و سبک تربیت کردن قرآنی را در معرض دید مریبان و تربیت‌جویان می‌گذارند؛ ازاین‌رو، لازم است این آموزه‌ها بیش از پیش مورد توجه جدی قرار گیرد.

خوشبختانه در دهه‌های اخیر در زمینه پژوهش و مطالعات قرآنی از منظر مباحث تخصصی تلاش‌های درخور توجهی انجام شده است.^۱ هدف ما از این پژوهش این است که با بهره‌گیری از داده‌های دانش تعلیم و تربیت (علوم تربیتی)، آموزه‌های ناب تربیتی قرآن کریم را با تدبیر و ژرف‌نگری با زبان ساده و رسا در قالب و ساختار روز بیان کنیم و در مسیر رو به رشد و تعامل دوسویه قرآن کریم و علوم تربیتی گام برداریم و به فهم تربیت اسلامی و عمل تربیتی قرآنی دست یازیم و از این رهگذر بتوانیم در حد خویش، برای نظریه‌پردازی در تربیت اسلامی، به‌عنوان یکی از رشته‌های علوم انسانی اسلامی، زمینه‌سازی

۱. نگارنده مناسب می‌داند به پاره‌ای از این پژوهش‌ها اشاره کند:

- اعرافی، درآمدهای بر تفسیر تربیتی، ۱۳۹۳.
- محمدعلی رضایی اصفهانی و دیگران، قرآن و تربیت، ۱۳۹۴.
- بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، ۱۳۸۷.
- علی اسعدی، جریان‌شناسی تفسیر تربیتی، ۱۳۹۷.
- محسن قرائتی، تفسیر نور، ۱۳۸۲.
- رجبی و بابایی، روش‌شناسی تفسیر قرآن، ۱۳۷۹.

کنیم.

بنابراین، آموزه های تربیتی قرآن کریم می تواند بخشی از ظرفیت عظیم تربیتی قرآن را که مفسران و دانشوران مسلمان از گذشته تا حال بدان دست یافتند، مورد بررسی و بازخوانی قرار دهد و به معارف و حقایق بیشتر دست یابد و آن را فراروی دانشجویان قرآنی و علوم تربیتی و تمامی پژوهشگران و دانشوران قرار دهد تا براساس آن سبک زندگی خود را جهت دهند. امید آن داریم که این اثر بتواند قدمی هرچند کوتاه در راستای آشنایی بیشتر دانشجویان و عموم مردم با معارف تربیتی قرآن کریم بردارد و خداوند سبحان نیز ما را از قرآن پژوهان و پیروان آن قرار دهد.

این اثر مشتمل بر شانزده فصل است:

فصل اول به مفهوم شناسی اختصاص یافته است و معنا و مفهوم واژه هایی چون آموزه، تربیت، تفسیر، تفسیر تربیتی، ویژگی های آموزه های تربیتی قرآن کریم بیان شده و نسبت این آموزه ها با دیگر آموزه های تربیتی بررسی و مقایسه شده است.

فصل دوم پرداختن است درباره اصول و قواعد فهم آموزه های تربیتی قرآن کریم و کشف مراد باری تعالی^۱، مهم ترین این اصول عبارت اند از: موضوع شناسی (درون متنی و برون متنی) گردآوری آیات مربوط به موضوع، آگاهی از قرائت صحیح، معنا شناسی، منظومه سازی و تفسیر آیات، لزوم توجه به روایات اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) در فهم و درک آیات و پرهیز از تفسیر به رأی و استحسان.

فصل سوم (خلافت الهی، سنگ بنای تربیت اسلامی): پربهاترین و بنیادی ترین مفهوم تربیتی قرآن جانشینی خدا به عنوان سنگ بنای تربیت است، هدف اصلی در این فصل سه امر است:

۱. تبیین چیستی جانشینی خدا و بیان حقیقت خلافت الهی؛ ۲. بیان جایگاه تربیتی خلافت الهی؛
۳. طبقه بندی آیات خلافت و دلالت های تربیتی آنها (ظرفیت علمی گسترده انسان، درون مایه های عظیم تربیتی انسان، دانایی، توانایی و حق مداری مؤلفه های اساسی تربیت در انسان).

فصل چهارم (فطرت، مدار تربیت اسلامی): در این فصل جایگاه تربیتی فطرت، معرفی نظام تربیتی فطرت مدار، بررسی و تفسیر آیات فطرت، میثاق و تحبیب و دلالت های تربیتی این آیات و نیز راه های شکوفایی فطرت بیان شده است.

فصل پنجم (آخرت‌اندیشی و تربیت اسلامی): معنا و مفهوم آخرت‌اندیشی و معادباوری، نقش بی‌بدیل معادباوری در تربیت انسان، طبقه‌بندی آیات معادباوری در چهار گروه و بیان دلالت‌های خاص تربیتی آیات، هدف اصلی این فصل است. در ضمن ویژگی‌های زندگی منهای معادباوری تبیین شده است.

فصل ششم (پیوند عقلانیت و تربیت اسلامی): این فصل، نخست به معنا و مفهوم عقل، عقلانیت و اقسام عقلانیت، و جایگاه و نقش عقل و عقلانیت در ساحت‌های گوناگون تربیت از نگاه قرآن کریم پرداخته است و با منظومه‌سازی آیات قرآن در این زمینه به چهار عنوان دست یافته است: ۱. قرآن کتاب عقلانیت و تربیت؛ ۲. عقل و واژه‌های هم‌معنا در قرآن کریم؛ ۳. ویژگی‌های عقلانیت اسلامی؛ ۴. تفاوت‌های عقلانیت اسلامی و عقلانیت سکولار؛ ۵. چگونگی به‌کارگیری عقل؛ ۶. شرایط رهبری عقل.

فصل هفتم (بیداری و غفلت‌زدایی نقطه شروع تربیت اسلامی): این فصل نخست به نقش و جایگاه بیداری و هشیاری و غفلت‌زدایی در تربیت انسان از منظر قرآن کریم پرداخته است و سپس آیات مربوطه را در سه گروه طبقه‌بندی کرده است: خطر بزرگ غفلت، عوامل و زمینه‌های غفلت، راه‌های زدودن غفلت، و به تفسیر و تبیین آیات پرداخته و دلالت‌ها و نکات تربیتی آنها را توضیح داده است.

فصل هشتم (تربیت فرزند): این فصل به معنا و مفهوم صحیح تربیت فرزند و فرایند گسترده و پیچیده و جایگاه فرازمند آن پرداخته شده است و با طبقه‌بندی آیات تربیت فرزند در سوره لقمان از چگونگی تربیت اعتقادی-تربیت‌عبادی، تربیت اجتماعی و تربیت اخلاقی فرزند سخن گفته شده است.

فصل نهم (حیا، اهرم تربیت اسلامی): در این فصل معنا و مفهوم حیا، ارکان حیا، اقسام حیا، عفت کم‌رویی و بی‌حیایی بیان شده و آنگاه به جایگاه تربیتی حیا در قرآن و روایات پرداخته شده است. آیات قرآن کریم در مورد حیا در چهار گروه طبقه‌بندی شده است (۱. فطری بودن حیا؛ ۲. اسوه‌های حیا در قرآن؛ ۳. دستورالعمل‌های تربیتی قرآنی در زمینه حیا؛ ۴. عوامل افزون‌سازی و درونی‌سازی حیا از منظر قرآن کریم) و در مورد هر یک نکات تربیتی آن بیان شده است.

فصل دهم (تربیت اجتماعی): انسان موجودی اجتماعی است و تربیت اجتماعی از ساحت‌های بسیار مهم تربیت به شمار می‌آید؛ در این فصل، نخست اجتماعی بودن انسان و جایگاه زندگی اجتماعی در تربیت انسان بحث شده است و آنگاه آیات سوره حجرات، منشور بزرگ تربیت اجتماعی قرآنی، در سه گروه طبقه‌بندی شده است؛ ۱. رعایت انضباط اجتماعی و چگونگی رابطه با پیشوای دین؛ ۲. بنیاد و آئین برادری؛ ۳. عوامل فروکاست برادری دینی.

فصل یازدهم (تربیت و ارتباط زن و مرد): این فصل به تساوی زن و مرد در شخصیت انسانی، تربیت‌پذیری، دینداری، دستیابی به مقامات معنوی، بهره‌مندی از نتیجه کار و تلاش و پاداش یکسان اخروی از نظر قرآن کریم پرداخته است و آنگاه در زمینه ارتباط زن و مرد به استناد آیات شریفه قرآن کریم الگوی قرآنی ارتباط زن و مرد را ارائه داده است. این الگو دارای هشت مؤلفه است، در این فصل همه مؤلفه‌های الگوی ارتباط زن و مرد و نکات تربیتی آن بیان شده است.

فصل دوازدهم (سیره آموزشی و تربیتی پیامبران «۱»): در این فصل نخست جایگاه رفیع سیره آموزشی تربیتی حضرت ابراهیم علیه السلام بیان شده و آنگاه با منظومه‌سازی آیات قرآن کریم مربوط به حضرت ابراهیم، چگونگی سیره آموزشی و تربیتی آن حضرت در سه ساحت تربیت (اعتقادی، عبادی و اخلاقی) بررسی و نکات تفسیری و تربیتی آیات بیان شده است.

فصل سیزدهم (سیره آموزشی و تربیتی پیامبران «۲»): اهداف اصلی این فصل چهار امر است: ۱. آشنا شدن با جایگاه تربیتی حضرت موسی علیه السلام، پیامبر بزرگی که زندگی او از ولادت تا رحلت سراسر درس آموز و تربیت‌کننده است؛ ۲. شناختن ویژگی‌های اخلاقی تربیتی موسی علیه السلام؛ ۳. رسالت‌های تربیتی حضرت موسی علیه السلام؛ ۴. روش‌های آموزشی تربیتی حضرت موسی علیه السلام و در پایان بیان نکات تربیتی دیدار حضرت موسی با حضرت خضر بیان شده است.

فصل چهاردهم (سیره آموزشی و تربیتی پیامبران «۳»): این فصل به چهار مسئله مهم می‌پردازد:

۱. تبیین جایگاه تربیتی حضرت عیسی پیامبری که سمبل و نماد برکت و میمنت و

حیات آفرینی است؛

۲. جلوه‌های تربیت و هدایت در زندگی حضرت عیسی (علیه السلام) را با استناد به آیات مربوطه

توضیح می‌دهد؛

۳. سیره آموزشی تربیتی حضرت عیسی (علیه السلام) را به استناد آیات بیان می‌کند؛

۴. روش‌های آموزشی تربیتی حضرت عیسی (علیه السلام) را با تکیه بر آیات مربوطه تبیین

می‌کند.

فصل پانزدهم (سیره آموزشی تربیتی پیامبران «۴»): این فصل به سیره آموزشی تربیتی حضرت خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله) اختصاص یافته است. نخست، جایگاه تربیتی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را بیان می‌کند و آن‌گاه از جلوه‌های تربیت در سیره خاتم پیامبران سخن می‌گوید و سپس محورهای اصلی سیره آموزشی تربیتی پیامبر اعظم را با استناد به آیات مربوطه توضیح می‌دهد و در پایان روش‌های آموزشی و تربیتی پیامبر اسلام را باز می‌گویند.

فصل شانزدهم (سیمای انسان تربیت یافته): آخرین فصل این نوشتار به بیان نشانه‌های انسان تربیت یافته از منظر قرآن اختصاص یافته است و این به منظور الگو گرفتن و ساختن خانه، خانواده و مدرسه و جامعه با آن ارزش‌هاست.